

CZAPKA (239) sb f

czâ- (167), cza- (2); czâ- : cza- *ModrzBaz* (8 : 1), *BielRozm* (2 : 1); *końcowe a jasne*.

sg N czâpka (37). ◊ G czâpki (35). ◊ A czâpkę (86) [w tym: -ą (18), -e (1)]. ◊ I czâpką (22). ◊ L czâpce (17). ◊ pl N czâpki (6). ◊ G czâpek (9). ◊ A czâpki (15). ◊ I czâpkami (1). ◊ L czâpkach (7); -ach (5), -âch (2); -ach *GliczKsiąż*, *Leop*, *Mącz*, *SarnStat*; -âch *StryjWjaz*; -ach: -âch *BielKron* (1 : 1). ◊ du G (cum nm) czâpku (1) *ZapWar* 1542 nr 2556. ◊ A (cum nm) czâpce (2) *LibMal* 1543/75, 1547/136.

Sł stp, *Cn notuje*, *Linde XVI – XVIII w.*

1. Nakrycie głowy różnych kształtów i z różnego materiału noszone przez mężczyzn i kobiety; *pileus Mymer*¹, *Mącz*, *Calep*, *Calag*, *Cn*; *galerum Murm*, *BartBydgd*, *Mącz*, *Cn*; *pileum Murm*, *Mącz*, *Cn*; *galerus BartBydgd*, *Mącz*, *Cn*; *petasus Mącz*, *Calep*; *cidaris*, *tiara Mącz*; *capitium Calep*; *albogalerus*, *albus galerus*, *apex*, *calantica*, *galera*, *galeria*, *mitella*, *mitra*, *pellitum galerum*, *semimitra*, *tutulus Cn* (239) : Iakom ya nyepрызszeth do lasza yasyonowego gdzye pasyono bydło owcze y kosy anym wysył slvszebnykovy szyekyerky czapky pasza y Kalethy *ZapWar* 1505 nr 2007; Iakom ya nyewssial sdomu twego [...] dw kossul dw obrussu syedmy obrusczo dw Czapku yedney czarnej a drugiey szarey *ZapWar* 1542 nr 2556, 1505 nr 2007, 1517 nr 2240, 1520 nr 2257 [2 r.], 2258, 2259 (15); *Murm* 153; *Mymer*¹ [31²]; thedy mu potrzeba głowkę zakrić czâpką/ albo czym ciepłym *FalZioł* V 35, I 141d; *MetrKor* 59/76v; *RejRozpr* F3, H2, I3; Item wthorunyv vkradł lyathofz na trzy krolye czâpką wydrzana thą przedal thamze za polofśma grofcha *LibMal* 1547/127; Naymye plâcz trzy luknye małzkye yedną czerwona a dwye modre, dwye czapcze małzkye *LibMal* 1547/136, 1543/75, 1544/78, 78v, 86v, 87 (24); *RejKup* 14v, q8; *BielKom* F4; Obyes vczyniwłly dwa lîtki w ktore włożył po śfelâgu/ zâtknął ye zâ okrągłą czâpkę *GliczKsiąż* H8v, H8v [3 r.], Iv; Sentencyą Sędziemu przes łwoie porządne votâ/ nâyduiâ/ pod tym zwirzchnim kłtałem/ niemâiâc głowy nâkrytey czâpką *GroicPorz* dv; tedy Sędzia potwierdzâiâc ono kupno/ bierze czâpkę od tego ktory przedâie/ á kłâdzie iâ nâ głowę tego/ ktory ono imienie kupuie *GroicPorz* 12v, 12v marg; To łâ rogi obudwu Teštâmentu/ iâko Moizełz rogâty chodzil/ y Aaron byl w tzâpkę przybrâny. *KrowObr* 129, 130v [4 r.]; *RejWiz* 4v, 16v, 53v, 55v, 89v (10); da mu Krol Dâryułz dâry wielkie/ [...] woz z vzdâmi złotemi y czâpkę z bifioru *Leop* 3.Esdr 3/6; *RejFig* Bb3v, Bb8 [2 r.], Ee [3 r.]; *WyprKr* 20, 92v [3 r.], 93v [3 r.], 94 [3 r.]; *BibRadz* Ex 28/4, *Eccli* 45/13 [12]; *OrzRozm* T3; *BielKron* 34v, 261, 275, 320v, 402v, 464v; *KochSat* A4v; Tiara, Nieyâki [!] zawoy albo czâpkâ Perskich białych głów/ potym tilko od królów á kâpłanów nołzona/ zawoy albo kiwior turecki. *Mącz* 455c, 53a, 76b, 142a [2 r.], 225a, 295a [2 r.] (12); *Górndworz* L7v, R8v; *BielSat* C2 [2 r.], C4; *RejZwierc* 53, 61, 72v, 126v [2 r.], 159v; *BudBib* Ez 21/31 [26], I 419a marg [2 r.]; *Strum* E2v, I; To ielt/ iefli powłtał/ czyli vsiâdł: miał czâpkę nâ głowie/ czyli iâ zdiâł *ModrzBaz* 56v, 56, 57v, 109v; Dołtânie fie y w pioreczku Zâ czâpką nâ pâchołeczku. *MWilKHist* E4v; *KochFr* 40; *BielSen* 10; *PudłFr* 39; *BielRozm* 18 [2 r.], 21; *PaprUp* L3; *ActReg* 85; *Pileatus – Czapka nakriti*. *Calep* 805b, 163b, 795b, 805b, 999a; *KochFrag* 28; *SkarKazSej* 668a; *KlonFlis* A2; *KlonWor* 41; Napierwey głowę mieway pięknie vmułkana/ [...] Kiedy domâ/ łtâtecznym czepcem iâ okryway/ A w kuchni y nâ dworze czâpkę nâ niey mieway. *ZbylPrzyg* Bv, Bv, B3.

W charakterystycznych połączeniach: czapka aksamitna (6), futrem podszyta, kitajczana, kołpata, letnia, lisia (2), męska, okrągła, popielicza (2), sobola (2), wydrzana; czapkę nakryty; głowa nakryta czapką; zakryć (okryć) głowę czapką (2).

Zwroty: »włożyć czapkę; włożenie czapki« [symboliczny akt przekazywania własności] [szyk zmienny] (2 : 1): Potym Sędzia włoży czapkę ná kupującego iáko wyłfzley powiedżiano/ y thym znákiem ono kupno/ dar/ álbo odstępek vtwardzi y vmocni. *GroicPorz* 13; Obyczay zdawánia Imienia ftojącego przes włożenie czapki álbo podánie zieloney rozgi. *GroicPorz* nn3v, 14.

»włożyć czapkę« [w tekstach biblijnych] = *imponere mitram Vulg; ponere cidarim PolAnt* [szyk zmienny] (5): *Leop Lev* 8/13; *BibRadz Lev* 8/9; *BielKron* 37v; Y rzekłem/ niech włożą czapkę czyftą ná głowę ie^s I włożyli czapkę czyftą ná głowę iego *BudBib Zach* 3/5.

»czapkę wzdziac« (1): Czapkę wzdziac. *Imponere pileum. Calag* 291b.

»z(d)jąc (a. z(d)ejmować), wznieść czapkę; czapki z(d)ejmowanie (a. zjęcie)« = *removere cidarim PolAnt; caput nudere, pileum deponere, capitis denudatio Modrz* [szyk zmienny] (18 : 1; 5): Czapkę tylko z głowy wznieście/ A ferce będzie gdzyeś w lesie *BielKom* G3; BYł Cefarz ieden Rzymłki/ co czapkę zeymował/ Gdy miyał szubienicę *RejZwierz* 111; *BibRadz Ez* 21/26; *BielKron* 102v, 464v; *Aperire caput, Siąc czapkę. Mącz* 278d, 164c; *GórnDworz* M, Q4; *RejZwierz* [78²], 151; Ale teraz izaż nie łą godni przynamniey tey czći/ którą Krolom álbo Bifkupom wyrządzamy? tho iest zięcia czapki/ y pokłonu *WujJud* 48v; *StryjWjaz* Dv; *CzechRozm* 7; á dla wczćiwości zdiawłzy czapkę [*pileo honoris causa deposito*]/prosił o nocleg Hetmánowi. *ModrzBaz* 47, 15, 40, 60, 66; *MWilcHist* B2; *StryjKron* 782; *WujNT* 456; *KmitaSpit* C4; Gdy będzieł w cechu/ Zá łáfką/ co słowo/ Mow czapkę ziąwłzy. *KlonFlis* F.

Wyrażenia: »czapka biskupia« = *infula, mitra Mącz* [szyk 4 : 2] (6): Czapkę Byfkupią tak tzáruią. *KrowObr* Rrv, 129 marg; *BielKron* 155v; Infula, Biskupia czapka którey we mfy vzywáya/ Infula. *Mącz* 170b, 225a; wżyczy w vbiorach y w czapkach Bifkupich z łáfkami páłterfkiami/ idą Procefsią s Kościoła świętego Stániława do páłacu Krolewskiego *StryjWjaz* C4v. Cf »bez czapki«.

»czerwona czapka« = *kardynalskie nakrycie głowy* (1): Ale ilz ielzte niemeli żadnego vbioru od ludzi rozneho/ przefto tzwarthy Innocentius Papiełz/ ty rzetzone Kárdynały tzerwonemi tzapkami nádárzył áby się kościół Antykryftow Swiecił *KrowObr* 35v.

»czapka fornalska« (1): Byalokurowathi ma głową kądzierzawa czapką fornalska zielona, a łzvknja łwyathlomodra wfkornyach czarnych. *LibMal* 1544/81.

»czapka hetmańska« (1): [*Uffy*] máią takich znákw wiele mieć y wiedzieć o nich/ nie thylko przes tráby ále y przes bębny/ y przes podniefienie chorągwie/ y przes kiwánie czapki Hetmańkiew/ álbo chorągwie z Helmem *BielSpr* 16.

»kaniasta, czapka« (2): *Caussia, Kániálta czapka/ álbo yáka yna która promieniow słonecznych do twarzy broní/ yákie telz słomiane bywáya. Mącz* 43a; *Petanus, Wyłoka á łzeroka czapka/ kániálta czapka/ tez kołpak álbo kiwiór może być zwan. Mącz* 295a.

»czapka kardynalska« (3): *Frederyk Krolewic Bifkup Krákwski* [...] od Papieža Alexándra łzoftego Kárdynałem zołtał/ wżákze mu czapki nie poštał Kárdynałkiew áż we dwie lecie/ łnadź zá

vpominkiem. *BielKron* 399, 234v; ztąd zemu tez podobno y z Rzymu niedopuszczono y Czapka Cardinalska iuz go mineła. którą mu było naznaczono *ActReg* 69.

»czapka kozacka« (3): Stach mafurek [...] chodzi wdziky zupiczny wkarwathcze fcharey mithwifchowej wczarney czapcze kozaczky podfchithey *LibMal* 1554/183v, 1547/125, 128.

»czapka książęca« (3): *StryjWjaz* Cv; Ponieważ Olelko álbo Alexander Książę Kiiowfkie y Kopylfkie/ od ktorego te zacne Książętá pifzą fię Olelkowiczámi/ był wnuk Olgierdá Gediminowiczá Wielkiego Księdzâ Litewfkiego/ y przetoż Pogoniâ y Columny herby/ z Czapką Książęcâ fłufzne nofzâ. *WysKaz* 40; Wybrány zá Xiążę roku 780. gdy napierwey do fłupá przybieżał/ ná którym była czapká Xiążęca położoná. *KlonKr* B.

»czapka usarska« (1): zakradfchi fziâ wdому Nanocz skthorey 26 czapek wfarfkych Czarnich wyall the przedall wpobyedziŃkach kramarzevi yednemu *LibMal* 1550/154.

»czapka żółta« = *nakrycie głowy noszone przez Żydów* [szyk 2 : 2] (4): y ták znáczni fâ yáko w żółtych czapkách żydowye. *GliczKsiąż* B2; W żółtych czapkách [*Glaucis mitris JanStat* 1127] Żydowie niech chodzą po vlicách, pod winâ pułkopkowâ: wyiáwfy zeby ná dródze byli. *SarnStat* 262, 262 [2 r.].

»czapka żydowska« (1): ZYd [...] ma ftać bofso ná iednym ftołku przyoblókfzy fie płaŃczem ábo fukniâ/ á czapkę Żydowfką [*pileum Iudicum JanStat* 1129] ma mieć ná głowie. *SarnStat* 264.

[*Zestawienie*: »czapka bodatna [= *spełniająca życzenia*]«: czapkę Bodátnâ wdział/ á fkoro fám w fobie rzekł: O bodayżem ia w KláŃtorze był/ [...] álic fie vřrzał w onym KláŃtorze *HistFort* N8v.]

Szeregi: »czapka, (albo) kłobuk« (2): Galerus, galerum, czapka, kłobuk *BartBydg* 63; Iefztze teŃz tzapkę rogátâ albo kłobuk/ ktory wy Infułą zowiećie/ áby była Swięta/ tymi fłowy żegnaćie. *KrowObr* 129.

»czapka albo mycka« [szyk 1 : 1] (2): Czapka albo Miczka, z vřzema Axamitna czarna. popieliczamy zbobrem podszita *WyprKr* 93; Vřtáwiamy/ áby ná wieki było chowano/ zeby wfzyfcy y káždy z ofobná wfzędzie w królestwie náŃzym Zyd znáki/ to iefť biéretki/ álbo mycki/ álbo inné czapki żółté [*Bireta aut Capellos, seu aliud capitis tegmentum coloris glauci JanStat* 1128] ná káždych mieyfćach noŃili *SarnStat* 262.

Wyrażenia przyimkowe: »bez, przez czapki« (6 : 1): A ty pogłádáy iako fám idzie iedyny krol nieba ij ziemie/ bofymi noŃfkami/ bez czápki. *OpecŻyw* 38v; Ci MniŃzy bes tzapek/ bes botow/ bes fŃfukien chodzili/ tylko fie w grube koŃzule obłotzyli. *KrowObr* 137; przeto go Grekowie przez czapki bífkupiey málowáli miedzy bífkupy. *BielKron* 155v, 36v, 249, 261; *BudBib Bar* 5/30.

»w czapce« (16): *LibMal* 1543/75, 75v, 1547/128 [3 r.], 1554/183v [4 r.]; *GliczKsiąż* B2; Y ná tychmiaŃt oni mężowie zwiáżáni/ y fpláŃczámi fwmie/ y w czapkách/ y w boćiech/ y w fázátách/ wrzuceni fâ w poŃrzod piecá ognia goráiącego. *Leop Dan* 3/21; *BielKron* 145; Pileatus, W czapce chodzący. *Mącz* 299d; *StryjWjaz* C4v; *KochPieŃ* 21; *SarnStat* 262.

W przen (3) : Czyrwone zawoie ná głowie noŃzâ/ Słońce być powiadáią Czapką Bożâ/ przeto mu wielką czeŃć wyrządząią kiedy wfchodzi. *BielKron* 267v.

Zwroty: »czapkę na kołek zawiesić« = *odżegnać się od czegoŃ* (1): ábo gdyby fám nie mogł dla kápláńŃtwá fwego ábo duchowieńŃtwá/ tego rękómá fwymy wykonać/ tedy to przez inŃze czynić/

onych pobudzaiąc/ y onych w tym rozgrzełzaiąc: [...] á iáko mowia czapkę ná kołek zawiéšiwłzy/
to przedsię z siebie fkladaiąc. *CzechEp* 16.

»wziąć w czapkę« = *ponieść porażkę* (1): Máchomet thák był zhárdział/ áž iuž był vmienił włzytkę
Europę wziąć zá rok/ ále tho Pan Bog ináčzey odmienił/ bo wziął łzpátanie w czapkę gdy dobywał
Biłágrodu w Węgrzech *BielKron* 251v.

Przen: Ukłon (2) : łam łie o nye nye tylko pyenyądzmi/ ále czapkę/ włtániam/ czczyeniem/ y
tudzyełz rozmáitemi podárkami á pokłónami łtára. *GliczKsiąž* N4.

Szereg: »czapka a ukłon« (1): vczyć go yákoby łie myał z ołobná ku káždemu myeć/ thák łlowy
yáko czapkę á vkłónem. *GliczKsiąž* L8.

a. *Insygnium władzy książęcej dynastii Przemyślidów w Czechach* (2) :

Wyrażenia: »Czechowa czapka« (1): KRok łyn Helidow zá páná á łprawcę połpolitego łudu
wybran/ á koronowan Czechową czapkę *BielKron* 318.

»czapka Przemysłowa« (1): Włádicy á Lopotowie ziechawłzy łie wybráli Borzywoiá łyná iego zá
Kłiąžę/ ktorego koronowali czapkę Przemysłową *BielKron* 322.

2. [Przedmiot przypominający kształtem czapkę, służący do przykrywania czegoś; tu o przykryciu
na ptaki łowieckie: á gdy ie [sokoły] weźmiełz ná rękę/ tedy noś pilno/ czapek z nich nie zyimuiąc/
tylko ieno ná noc. *CygMyśl* E4v, E4.]

Synonimy: 1. *bieret, kiwior, kłobuk, kołpak, kornufas, mycka, rąbek, siatka, zawicie, zawoj.*

Cf **CZEPEK, CZEPIEC**